

Seksualiteit

1. Introductie

Kinderen groeien op in een verseksualiseerde leefomgeving. Veel reclames en clips op tv. zijn seksueel getint en veel kinderen in groep 7 en 8 zien er al uit als pubers en gedragen zich als pubers. Ook zijn ze steeds vaker al seksueel actief. Nu het taboe van seksualiteit verdwenen is, lijken uitingen van seksualiteit ook meer gewoon en dat betekent dat de leerkracht ook meer met die uitingen te maken krijgt en bijna gedwongen wordt een rol te spelen in de seksuele opvoeding. Daarbij lijken ook excessen zoals het seksueel geaard pesten, bedreigen en chanteren toe te nemen.

2. Omschrijving

Uit een onderzoek dat we in de periode 1979/80-1982/83 hielden met betrekking tot de aanmelding van kinderen met gedragsproblemen, bleek dat seksuele problemen in het onderwijs weinig voorkwamen, en als ze voorkwamen, ging het veelal om de meer ernstige stoornissen op het gebied van de psychoseksuele ontwikkeling.

Sinds de afgelopen 25 jaar is de samenleving verseksualiseerd en nemen problemen met de seksuele uiting toe. Dat is te zien in de vorm van kinderen die:

- voortdurend seksueel geaarde opmerkingen, toespreken en gebaren maken;
- klasgenoten seksueel bedreigen en pesten;
- ongewenste intimiteiten uitvoeren, zoals zoenen of betasten;
- exhibitionisme vertonen in de vorm dat kinderen regelmatig hun geslachtsorganen aan anderen laten zien;
- zich herhaaldelijke zelfbevredigen;
- een 'te oude' seksualiteit vertonen. Soms is hier sprake van *pubertas praecox*, waarbij heel jonge kinderen al schaambeharing of borstgroei krijgen of kinderen op jonge leeftijd al menstrueren of zaadlozingen hebben;
- oversekst zijn, dat wil zeggen voortdurend bezig met seksualiteit;
- een verwarring in de geslachtsidentiteit vertonen. Verstandelijk weet het kind wel dat het een jongen of een meisje is, maar in de gevoelswereld bestaat (al dan niet bewust) een
- verwarring hebben over het eigenlijke geslacht;
- hun seksuele gevoelens verdringen;
- heftig afwerend en veroordelen reageren op homofilie.

Deze verschijningsvormen van problemen op het ge-

bied van de seksualiteit kan men al in het basisonderwijs en in het speciaal onderwijs tegenkomen. Er is sprake van een echte problematiek als deze verschijnselen te vaak voorkomen. De meeste seksuele gedragingen van kinderen zijn acceptabel en horen bij de ontwikkeling van het kind. Binnen deze ontwikkeling kan men de volgende fasen onderscheiden:

De ontwikkelingspsychologie van de seksualiteit

1.1 De laat-genitale fase

Kenmerkend voor deze periode is:

Deze fase begint rond de leeftijd van zesendertig maanden en duurt tot ongeveer het zesde jaar. In de peuterfase ontdekken kinderen al het verschil tussen en jongen en een meisje. Ze hebben ook al plezier aan het aanraken van hun geslachtsdelen. Het eerste doktertje spelen vindt dan al plaats. In de kleuterperiode staat de genitale zone nog meer in de belangstelling van het kind. Soms is er sprake van castratieangst. Sommige kleuters hebben hun eigen ideeën over hoe die verschillen tussen jongens en meisjes ontstaan zijn. Deze fantasieën kunnen grote angsten tot gevolg hebben. Sommige jongetjes denken dat meisjes eerst ook een penis hadden en zijn bang dat hun penis ook weggehaald zal worden (castratieangst). Daarnaast zijn er meisjes die jaloers zijn op het plassertje van jongens (penisjaloer). Binnen de Freudiaanse theorie spreekt men wel van de 'oedipale' fase, waarmee bedoeld wordt op het feit dat kinderen in deze leeftijd graag fantaseren dat ze later met papa of mama (de ouder van het andere geslacht) gaan trouwen. In deze fase is de intimiteitbehoefte vooral gericht op de ouder van het andere geslacht. De dochter wil met vader trouwen en de zoon met moeder. Kleuters zijn vaak verliefd op de ouder van het andere geslacht. Dit gaat

soms gepaard met grote jaloeziegevoelens ten opzichte van de andere ouder. Daarnaast zijn ouders belangrijke identificatiefiguren; kinderen willen net zo zijn als en doen als de ouder van hetzelfde geslacht. Het gaat in deze periode echter om niets meer dan een algemene nieuwsgierigheid en exploratiedrang. Volgens de Freudiaanse theorie vinden veel vormen van psychoseksuele stoornissen in de volwassenheid hun oorsprong in een onopgelost gebleven problematiek van de oedipale fase. Op de theorie van Freud is tegenwoordig veel kritiek. Bij de meeste kinderen is er helemaal geen sprake van castratie-angst of penisnijd;

- Lustuitingen in de vorm van het manipuleren met de geslachtsorganen, die moeten worden opgevat zoals het duimzuigen;
- Rond het vierde jaar begint het schaamtegevoel zich te ontwikkelen en wordt het spel al gauw wat stiekem. Daarbinnen past ook het stiekem doen over vieze woorden;
- Zich exhibitioneren als uiting van exploratiedrang;
- Een nieuwsgierigheid die gericht is op het eigen lichaam en dat van anderen. Het kind ontdekt zijn of haar geslachtsdelen en er is grote nieuwsgierigheid naar geslachtsdelen en geslachtsverschillen;
- Een ander kenmerk van de seksuele ontwikkeling van de kleuter is de grote interesse voor de voortplanting, zwangerschap en geboorte. Kleuters willen ook graag weten waar de kinderen vandaan komen;
- De geslachtsidentiteit is vastgelegd. Het kind weet dat het zijn hele leven lang hetzelfde geslacht zal blijven houden. Bij de kleuter is er een duidelijk besef aanwezig dat hij of zij een jongen of meisje is. De kleuter weet dit ook van anderen. Een opvallend kenmerk van de seksuele ontwikkeling van de kleuter is hun grote interesse en nieuwsgierigheid naar de verschillen tussen jongens en meisjes en mannen en vrouwen;
- Vanaf het vierde jaar gaan de meeste kinderen naar school en wordt hen duidelijk dat het bekijken en aanraken van het lichaam niet overal wordt getoleerd. Dat betekent dat de kleuter de behoefte aan het verkennen van het lichaam bevredigt in de vorm van een rollenspel: doktertje en vader en moedertje spelen blijven in deze fase dan ook erg populair. Ook in deze fase blijft de kleuter doorgaan met het ontdekken van zijn eigen lichaam. De behoefte aan lichamelijk contact is bij de kleuter nog steeds groot.

1.2 De latentiefase

Kenmerkend voor deze periode is:

Deze fase duurt ongeveer van het zesde tot het tiende levensjaar. Vroeger liet men deze fase minimaal lopen tot 11 jaar, maar er is een algemene versnelling vast te stellen op het gebied van de seksuele ontwikkeling. In deze fase blijft de seksuele belangstelling wel bestaan, maar voor de ouders is deze fase wat minder duidelijk zichtbaar. Vanaf het zesde jaar weten de kinderen zeker of ze een jongen of een meisjes zijn en dat daar niets aan te veranderen is. Het giebelen om dingen die met seksualiteit te maken hebben,

is kenmerkend. Ze vinden de meeste dingen daar omheen nog vies. Het is nog rustig in deze periode omdat ze meer het hun eigen ontwikkeling bezig zijn dan dat ze gericht zijn op anderen. (Rond het 10e jaar begint de interesse voor de andere sekse terug te komen. Ze gaan zich dan ook stoer en uitdagend gedragen.)

Op de leeftijd van acht à negen jaar komt het kind in een kritisch-zakelijke fase en krijgt het oog voor wat anderen van hem denken en zeggen. Het kind krijgt meer zelfkritiek, waardoor het lustuitingen minder aan de omgeving toont. De kinderen hebben nu geleerd dat openlijke uiting van seks niet wordt toegestaan en tonen daarom minder openlijke belangstelling voor seksualiteit en het lichaam. Hetzelfde geldt voor het aanraken van de eigen geslachtsorganen. Schoolkinderen krijgen duidelijk meer besef van wat hoort en wat niet. Het controleapparaat op het driftleven (het ik-apparaat en het geweten) houdt het driftleven in deze periode beter in bedwang. Seksuele spelletjes als 'doktertje' en soms ook 'vadertje en moedertje' spelen komen voor, en dienen te worden gezien als uiting van natuurlijke seksuele nieuwsgierigheid en belangstelling;

- Het kind heeft op deze leeftijd een honger naar kennis en wil weten hoe alles werkt. Ook in de rol van de vader bij het krijgen van kinderen is het kind geïnteresseerd. In deze leeftijdsfase gaat het kind ook meer begrijpen van de voortplanting, de zwangerschap en de geboorte;
- Jonge schoolkinderen kunnen voor het eerst verliefd worden. Deze verliefdheid kan grote gevoelens oproepen, zonder dat ze iets te maken hebben met seksualiteit. Verliefd zijn is voor een kind net zo iets als iemand heel erg aardig vinden. Pas als het ongeveer 8 jaar oud is, is ervaart het ook gevoelens bij zichzelf als hij verliefd is. Bij kinderen van 8 tot 10 jaar kunnen de gevoelens van verliefdheid intenser worden.

Op deze leeftijd gaan ze experimenteren met het aanraken van de ander; tegen elkaar aan zitten, een zoen-tje geven of een arm om elkaar slaan. Dit gaat vaak nog op een speelse manier. Voor de meeste kinderen is alles wat met seks en vrijen te maken heeft vies;

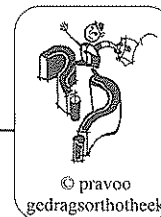
- Kinderen van deze leeftijd spelen dan nog wel steeds op een vrije manier met kinderen van het andere geslacht, dat betekent echter niet dat ze zich niet bewust zijn van de seksuele verschillen;
- Het contact met leeftijdsgenootjes veranderd tegen de tijd dat ze 10 jaar worden. Het specifieke rolgedrag is op dit moment sterk aanwezig. Jongens en meisjes spelen op een andere manier met elkaar en praten over andere onderwerpen. Meisjes vinden jongens maar niets omdat ze overdreven stoer doen en alleen maar praten over voetbal en auto's. Jongens daarentegen vinden meisjes kinderachtig en hun spelletjes truttig.

1.3 De pré-puberteit

Kenmerkend voor deze periode is:

- Vanaf tien jaar komt het kind, onder invloed van de op gang komende hormonenstroom en de versnelde groei van het lichaam, in een periode waarin seksuali-

Diagnostische vragenlijst Seksualiteit

Naam/groep:.....

Geboortedatum:/ingevuld op:/ingevuld door:.....

1. Ik-trek

1.1 Welke vormen van seksueel geaarde uitingen vertoont het kind?

1.2 Wanneer vertoont het kind de seksueel getinte gedragingen?

1.3 Ziet het kind er fysiek ouder uit dan de leeftijd zou vermoeden?

1.4 Heeft het kind de meeste contacten met oudere kinderen?

2. Ik-verbaliteit

2.1 Heeft het kind problemen om zijn gevoelens onder woorden te brengen?

3. Ik-zelfbeeld

3.1 Heeft het kind voldoende zelfvertrouwen?

3.2 Hoe is het zelfbeeld van het kind. Dat kunt u bepalen met bijlage 8.2 op blz. 370 en verder.

4. Ik-emotionaliteit

4.1 Heeft het kind bepaalde emotionele problemen?

5. Ik-socialiteit

5.1 Is het kind voldoende geaccepteerd door de klasgenoten?

5.2 Zijn er klasgenoten die ook problemen op het gebied van de seksuele ontwikkeling hebben?

5.3 Zijn er klasgenoten die last hebben van de seksuele uitingen van het kind?

5.4 Hoe reageren klasgenoten op de uitingen van het kind?

6. School

6.1 Hoe reageert u op het problematische gedrag van het kind?

6.2 Op welke wijze besteedt u vanuit het schoolwerkplan aandacht aan de seksuele ontwikkeling?

7. Thuis

7.1 Is seksualiteit thuis een taboe?

7.2 Houdt men er thuis zeer vrije gedachten en levenswijzen op na?

7.3 Speelt seksualiteit een te grote rol in het dagelijks leven van het kind doordat de ouders er erg op gericht zijn, het kind er in de buurt mee geconfronteerd wordt?

7.4 Mag het kind ook al films bekijken en sites bezoeken met seksuele inhoud?

7.5 Krijgt het kind thuis voldoende aandacht?

7.6 Heeft het kind voldoende intellectuele aansluitingsmogelijkheden bij hetgeen er in de groep gebeurt?

7.7 Hoe reageren de ouders als u de gesignaleerde problemen met hen bespreekt?

Aanvullende gegevens:

teit en lichamelijke veranderingen in het centrum van de belangstelling staan. De auto-erotiek gaat geleidelijk aan plaats maken voor het intense verlangen naar het beleven van seksuele bevrediging in de vereniging met het lichaam van een seksuele partner.

Dit alles betekent dat bezig-zijn met seksualiteit in de basisschoolleeftijd vanzelfsprekend is en vanzelfsprekender is geworden door de verseksualisering van de maatschappij en het feit dat kinderen steeds vroeger puberen;

- In deze periode gaat de scheiding tussen de verschillende seksen ongemerkt over in spelletjes met een duidelijk seksuele ondertoon. Zo worden zoenspelletjes veel gespeeld. Kinderen vertellen niet meer op wie ze verliefd zijn, in de angst ermee gepest te worden. Veel kinderen in deze leeftijd krijgen voor het eerst verkering en willen experimenteren met seksueel gedrag. Van de 12-jarige kinderen heeft 5 op de 6 kinderen wel eens met een ander kind gezoend.

- Er wordt door deze kinderen ook veel geoefend met seksetyperend rolgedrag: meisjes die zich gaan opmaken en jongens die hun eerste sigaret opsteken;

- Verder ontwikkelt zich de seksuele voorkeur. Sommigen hebben meteen een sterke voorkeur voor iemand van het andere geslacht terwijl anderen daar jarenlang mee kunnen experimenteren en twijfelen over hun voorkeur. De belangstelling voor de volwassen seksualiteit neemt toe naarmate het kind ouder wordt. Kinderen op deze leeftijd vinden het erg spannend om, meestal in groepjes, op het internet-seksites te bekijken;

- Steeds meer kinderen van 12 jaar zijn zowel lichamelijk als geestelijk in de pubertijd, terwijl anderen op deze leeftijd nog echte kinderen zijn. Er blijken ook al 12-jarige kinderen seksuele handelingen te verrichten en het gedrag van een echte puber te vertonen.

Binnen dit orthobeeld hanteren we dan ook het volgende uitgangspunt: 'Seksualiteit is onlosmakelijk verbonden met het zijn van de mens'.

Daarnaast hanteren we nog twee uitgangspunten. Het eerste is het feit dat tachtig procent van de ouders vindt dat de seksuele opvoeding thuis en op school moet plaatsvinden. Dat betekent dat u het kind als seksueel wezen op school niet kunt negeren. De wijze waarop u reageert op uitingen van seksualiteit en de initiatieven die u neemt om de seksuele ontwikkeling te begeleiden hangen af van wat u als team daarover in uw schoolwerkplan hebt genoteerd en van daaruit uitvoert. Wellicht dat dit orthobeeld u kan aansporen daar, indien nodig, met uw collega's over te spreken. Tenslotte gaan we er in dit orthobeeld van uit dat de meeste uitingen van seksualiteit bij de natuurlijke ontwikkeling van het kind horen. Dat is wellicht een van de oorzaken dat leerkrachten weinig kinderen tegenkomen met problemen op dit gebied.

Aan het begin van deze paragraaf zijn een aantal vormen van probleemgedrag weergegeven. Vaak gaat het daarbij om een 'teveel'. Sommige kinderen fixeren zich zo op de seksualiteit, dat hun leven eenzijdig

wordt en andere aspecten van de ontwikkeling onvoldoende aan bod komen. Als seksualiteit zo'n beslag gaat leggen op het dagelijks leven, is er sprake van een ongezonde situatie.

In de literatuur spreekt men pas van 'seksuele afwijkingen' vanaf de adolescentieperiode, als de psycho-seksuele structuur is uitgekristalliseerd. Door dit alles heeft dit orthobeeld een minder grote omvang gekregen dan de meeste andere beelden. Uit ervaringen met basisschoolkinderen met problemen op het gebied van de seksuele ontwikkeling is ook bekend dat deze kinderen vaak veel andere problemen hebben en dat het dan is aan te bevelen dat u externe deskundigen inschakelt. In dit orthobeeld zullen we voor de acht problematische beelden uit het begin van deze paragraaf een algemene aanpak geven.

3. Diagnose

Zie de diagnostische vragenlijst op pagina 617. Bij de observatie van kinderen met problemen op seksueel gebied dient u drie vragen te beantwoorden:

- welk gedrag vertoont het kind;
- wanneer vertoont het kind dat gedrag;
- is dat gedrag problematisch voor het kind en/of voor andere kinderen?

3.1 Welk gedrag vertoont het kind?

Probeer zo concreet mogelijk het gedrag weer te geven. Kies eventueel uit de volgende mogelijkheden:

- verdringen van seksuele gevoelens;
- vieze woorden zeggen;
- exhibitionisme, tonen van eigen geslachtsorganen;
- herhaaldelijke zelfbevrediging;
- seksuele uitingen die horen bij oudere kinderen, zoals bij kleuters die voortdurend spreken over geslachtsgemeenschap of die naspelen;
- veelvuldig zoenen en/of betasten van groepsgenoten;
- voortdurend gericht zijn op seksualiteit, bezig met eigen geslachtsorganen, spreken/spelen over geslachtsgemeenschap, gericht op geslachtsorganen van anderen, etcetera;
- onduidelijkheid over eigen geslacht;
- anders, namelijk:...

3.2 Wanneer vertoont het kind dat gedrag?

Geef vervolgens aan wanneer het gedrag voorkomt, bijvoorbeeld:

- in het geheim, vanuit de gedachte dat de leerkracht het niet mag zien;
- tijdens bepaalde activiteiten;
- voortdurend, de gehele dag;
- als het kind moe is;
- als het tegen iets opziet en dat wil ontlopen.
- etc.

3.3 Is het gedrag problematisch?

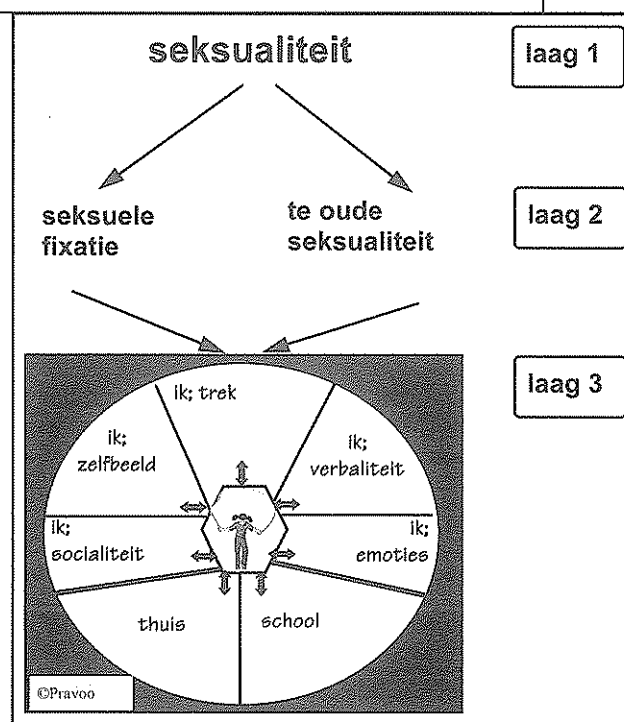
In paragraaf 1, op 'Seksualiteit' 1 en verder, is aangegeven dat 'echte' seksuele problemen weinig voorkomen en dat veel uitingen van seksualiteit horen bij een gezonde ontwikkeling. De in paragraaf 3.1 ge-

noemde verschijnselen zijn problematisch als:

- ze een te grote plaats innemen onder de dagelijkse activiteiten. Nu is het niet mogelijk daar een concreet criterium voor te geven. Waar het om gaat is dat men zich afvraagt of de seksualiteit zoveel tijd in beslag neemt dat het kind te weinig met andere dingen bezig is en zich daardoor minder harmonisch ontwikkelt. Op de basisschool en in het speciaal onderwijs kan men kinderen tegenkomen die alles seksueel interpreteren, overal seksualiteit aan koppelen en steeds bezig zijn seksuele initiatieven te nemen;
- ze andere kinderen bedreigen. Sommige kinderen benaderen andere kinderen op een wijze waar deze helemaal niet aan toe zijn, geen raad mee weten of niet op gesteld zijn;
- ze het onderwijsgebeuren te zeer verstoren. Sommige kinderen leiden de leerkracht en groepsleden voortdurend af met vieze woorden, opmerkingen, grapjes, etcetera;
- het gaat om seksuele uitingen die niet bij de leeftijd passen. In hoofdstuk 1 is al aangegeven dat kinderen van vier tot twaalf jaar in de laat-genitale en de latentiefase verkeren. Er is sprake van een problematische seksuele ontwikkeling als kleuters of andere kinderen de seksuele interesses vertonen van pubers. Hoewel dit weinig voorkomt, kan men in het basisonderwijs toch zo nu en dan geconfronteerd worden met zo'n kind met een 'te oude' seksualiteit. In zeldzame gevallen is er dan sprake van *pubertas praecox*. Het nadeel van een 'te oude' seksualiteit is tweeledig:
 - het leidt andere kinderen af, brengt ze in verwarring, confronteert ze met dingen waarmee ze helemaal niet bezig zijn;
 - het is voor de ontwikkeling van het kind zelf ongunstig omdat een belangrijke fase in de ontwikkeling, namelijk de gerichtheid op eigen seksualiteit en lichamelijke (auto-erotiek), wordt overgeslagen, hetgeen een harmonieuze ontwikkeling van de seksualiteit kan belemmeren;

4. Verklaringen

Bij jonge kinderen in de basisschoolleeftijd kunnen twee soorten seksuele problemen voorkomen, nl. een seksuele fixatie en te oude seksualiteit. Bij een seksuele fixatie gaat het om kinderen die veel meer dan andere kinderen bezig zijn met seksualiteit en dan wel zodanig dat ze veel andere ervaringen daardoor missen. Dat kan in de vorm van erover praten, blaadjes bekijken, erover tekenen, maar ook in de vorm van veelvuldig masturberen of andere vormen van zelfbevrediging. Openlijk masturberen bij het basisschoolkind is niet normaal en kan een teken zijn van seksueel misbruik. Bij zwakzinnige en autistische kinderen is dat wel gebruikelijk. Bij te oude seksualiteit gaat het om kinderen die bezig zijn met seksuele aspecten die niet bij hun leeftijd passen, d.w.z. kinderen die bezig zijn met volwassenensex. Deze vormen van ongewenste seksualiteit kunt u op school tegenkomen door uitingen van kinderen of doordat deze kinderen groepsleden lastig vallen met dingen waar zij nog niet mee bezig zijn. U moet

op deze verschijnselen reageren. Het seksueel benaderen van andere kinderen kan het gevolg zijn van seksualisering of erotisering door volwassenen. Soms komt het voor bij kinderen die een operatie hebben ondergaan die met hun geslachtsdeel te maken had. Men moet hierbij onderscheid maken tussen bepaalde vormen van doktertje spelen, waarbij het niet gaat om een seksuele benadering, maar om het ontdekken van geslachtskenmerken, wat kan horen bij de seksuele ontwikkeling van een kind. Seksuele fixatie kan te maken hebben met een aandachtstekort of met emotionele problemen. Men kan in de literatuur de volgende invalshoeken aantreffen van waaruit wordt getracht verklaringen te vinden voor gedragsproblemen op het gebied van de seksuele ontwikkeling:

4.1 Verklaringen vanuit de Freudiaanse theorie

Binnen de Freudiaanse theorie worden seksuele ontwikkelingsproblemen toegeschreven aan het niet goed doorkomen van de oedipale fase. Het kind heeft het conflict van het willen bezitten van de ouder van het andere geslacht niet kunnen oplossen. Jongens voelen zich volgens de Freudiaanse theorie aangetrokken tot hun moeder en rivaliseren met hun vader; bij meisjes is dit net andersom. Als de ouder van het andere geslacht de toenaderingspogingen van het kind goed opvangt, zal de seksualiteit zich goed ontwikkelen. Er is dan bij het kind een stevige basis gelegd voor de waardering van het eigen geslacht. Problemen ontstaan:

- als de ouder van het andere geslacht het kind afwijst;
- als de ouder van het andere geslacht reageert met een seksualiteit waaraan het kind nog niet toe is;
- als de ouder van het eigen geslacht jaloers wordt. ('Jij houdt meer van...')

4.2 Verklaringen vanuit de thuissituatie

Ook situaties in het milieu kunnen de seksuele ontwikkeling nadelig beïnvloeden. Voorbeelden:

- een streng verbod op uitingen van seksualiteit in de vroege jeugd. Het kind blijft moeite houden die uitingen te onderdrukken en raakt door de strijd tussen het verbod en de behoefte aan seksuele uitingen gefixeerd op seksualiteit;
- verwaarlozing en daardoor een vluchten in masturbatie. Het kind heeft geen prettig gevoel tijdens contacten met anderen en valt daardoor terug op het prettige gevoel aan zichzelf;
- een problematische relatie met de ouders en vluchten in seksualiteit;
- seksuele problemen of seksuele uitingen van ouders. Exhibitionisme kan ook bevorderd worden door ouders die thuis voortdurend naakt rondlopen.

4.3 Intrapsychische factoren

Ook persoonlijkheidskenmerken van het kind kunnen problemen op het gebied van de ontwikkeling van de seksualiteit in gang zetten. Voorbeelden:

- geneigdheid tot het ontwikkelen van dwangneurotisch gedrag. Vooral bij exhibitionisme, ongewenste intimiteiten en veelvuldig masturberen kan het gaan om iets dat onschuldig begint, maar op den duur een dwanghandeling wordt;
- ontvluchtingsgedrag. Sommige kinderen vluchten vanuit een gebrekkig zelfvertrouwen, een gevoel andere dingen niet of slecht te kunnen, in seksualiteit. Als ze voor problemen komen te staan of een prestatie moeten leveren, vluchten ze in de seksualiteit.

4.4 Geslachtsverwarring

Bij sommige kinderen is er onvoldoende duidelijkheid met betrekking tot hun geslacht. Ze weten niet precies of ze een jongen of een meisje zijn. Vanuit die onduidelijkheid kunnen allerlei seksuele problemen ontstaan.

Vaak ligt de oorzaak daarvan thuis. Men verwacht dan van een meisje dat het zich als een jongen gedraagt, of andersom. Ook komt het voor dat het gaat om kinderen waarvan de ouders geslachtsidentiteitsstoornissen vertonen.

4.5 Pubertas praecox

Seksuele ontwikkelingsproblemen kunnen ook voortkomen uit een vroegtijdige puberteit. Het jonge kind vertoont dan al puberteitsverschijnselen.

5. Begeleiding

Noteer de gekozen handelingsplaninhouden op het formulier van blz. 44.

5.1 Begeleiding; technieken

Bij de begeleiding van kinderen met problemen op het gebied van de seksuele ontwikkeling kunt u ook orthopedagogische technieken toepassen. Zie voor de opsomming pagina 49 en 50.

Bruikbaar voor deze kinderen is de basistechniek

van het houden van gesprekken en het aangeven van grenzen. Zie techniek 3-1 op pagina 79 en 3-15 vanaf pagina 102.

5.2 Begeleiding; aanvullende mogelijkheden

5.2.1 Algemeen

Lees het voorafgaande zorgvuldig om te kunnen vaststellen of er echt wel sprake is van een problematische seksuele ontwikkeling. Overleg in twijfelgevallen met collega's/ib-er/directie. Als u vermoedt dat er sprake is van een ernstige situatie, is het aan te bevelen niet te lang te wachten en te handelen. Het is van belang dat volwassenen in antwoorden op vragen van kinderen geen volwassen belevingsaspecten verwerken. De leerkracht die aan kinderen gaat vertellen wat hij voor plezierigs beleeft/beleefde aan het lichaam van zijn vrouw, sluit niet aan bij waarmee kinderen bezig zijn. Er moet dus worden aangesloten bij de wijze waarop kinderen met seksualiteit bezig zijn. In het nu volgende worden voor seksuele problemen die men in het onderwijs kan tegenkomen vormen van een algemene aanpak gegeven. Spreek ook binnen het hele team over een gezamenlijke gedragslijn op dit gebied.

5.2.2 Voortdurend bezig zijn met het zeggen van vieze woorden

Raadpleeg het orthobbeeld 'Aandacht trekken', omdat het verschijnsel daarmee nogal eens te maken heeft, en voer de inhoud daarvan uit.

Andere mogelijkheden:

1. Als meerdere kinderen in de groep te vaak 'vieze' woorden zeggen, kunt u iedere dag met een rondje vieze woorden beginnen, ieder kind mag dan een vies woord zeggen. Voor ieder kind dat dat niet wil, mag een ander kind een vies woord zeggen. U zegt nu dat alle vieze woorden voor deze dag gezegd zijn;
2. Voor kinderen met verharde problemen op dit gebied kunt u ook een beloningensysteem hanteren. Voor ieder uur/dagdeel/dag dat het kind geen vieze woorden heeft gezegd, krijgt het op een speciale kaart een sticker. Een bepaald aantal stickers levert een beloning op. Verleg geleidelijk aan de norm en vergroot het aantal van de stickers die nodig zijn voor een beloning;
3. Leg het kind vooral ook in een rustig gesprek uit waarom dit te veel van het 'goede' is;

Binnenland

zo 21 mei 2006, 23:40

Jongen van 11 randt meisjes aan

UTRECHT - Een 11-jarige jongen is zaterdagmiddag aangehouden in een zwembad in Utrecht omdat hij twee meisjes onzedelijk had betast.

Dat maakte de politie in Utrecht zondag bekend.

Welke stappen tegen de jongen ondernomen worden is gezien zijn leeftijd volgens de politie nog niet duidelijk. Wel is de knaap een zwembadverbod voor vijf jaar opgelegd.

4. Bekijk (met het kind) wanneer het kind vieze woorden zegt en zoek samen naar een ander woord waarmee hetzelfde te uiten is;
5. Herinner het kind iedere dag weer aan hetgeen is afgesproken.

5.2.3 Exhibitioneren

Bij kinderen die zich niet alleen bij het aan- en uitkleeden naakt tonen, maar ook heel vaak buiten of in school hun broek laten zakken, is het van belang een rustig gesprek met ze te hebben. Vraag ze ook of ze kunnen zeggen waarom ze dat doen. Soms is het een vorm van aandacht trekken. Maak dan gebruik van de inhoud van het orthobeeld 'Aandacht trekken'. Zie ook Compendium: 'Dwanghandelingen'. Verzoek het kind ermee te stoppen. Leg duidelijk uit waarom u het niet wenst.

Andere mogelijkheden:

1. Een beloningensysteem: voor ieder dagdeel dat het kind zijn onderlichaam niet aan groepsgenoten heeft getoond krijgt het op een speciale kaart een sticker. Een bepaald aantal stickers levert een beloning op. Vergroot geleidelijk de hoeveelheid stickers die nodig is voor een beloning;
2. Soms is ook een heel directe methode zeer doeltreffend, maar daarvoor moet u eerst contact met de ouders opnemen en ze vertellen wat het kind doet. Vraag ze of ze het goed vinden dat het kind éénmaal voor de hele groep zijn broek mag laten zakken. Bekijk ook of dat kan binnen uw groep en op uw school. Exhibitionisme gebeurt vaak in het geheim en heeft soms als achtergrond een twijfel bij het kind of iedereen wel weet dat het een jongen of een meisje is. Vraag het kind dit eenmaal aan de hele klas te laten zien. Als het kind dat wil en als de ouders ermee akkoord gaan, doet u dat. Als het kind het niet wil, doet u het niet. Tot zoiets mag een kind nooit worden gedwongen;
3. Probeer erachter te komen wanneer het kind het vooral doet. Wees dan bij het kind of let extra op, en probeer het zo te voorkomen;
4. Zie ook 'Mishandelde kinderen' 483, over seksueel misbruik.

5.2.4 Herhaaldelijke zelfbevrediging

In het voorafgaande bij de verklaringen voor seksuele ontwikkelingsproblemen, is aangegeven dat kinderen soms kunnen vluchten in overdadig masturberen. Voor de begeleiding van deze kinderen geldt dan:

1. Bekijk of het zo is dat het kind zich richt op het ervaren van prettige gevoelens aan zichzelf omdat het te weinig positieve aandacht krijgt van anderen. Als u die indruk hebt, moet eerst gepoogd worden het kind thuis meer aandacht te laten ontvangen. Bekijk of dit bespreekbaar is. Zoek met de ouders naar diverse momenten op een dag waarop men het kind extra positieve aandacht kan schenken. Schenk deze kinderen op school ook extra aandacht, ga vaker naar ze toe, beloon/prijs wat extra en houd wat meer informele gesprekken;
2. Soms is herhaaldelijk masturberen ook een dwang-

handeling. Zie daarover Compendium: 'Dwanghandelingen' (blz. 249);

3. Bij herhaaldelijke zelfbevrediging is het houden van gesprekken daarover of het werken met beloningsprogramma's niet aan te bevelen. Door deze extra aandacht wordt het gedrag namelijk versterkt. Een betere werkwijze is, dat u probeert het kind af te leiden. Dat betekent dat u het kind extra in de gaten houdt en dat u zich tot het kind richt als het aanstalten tot zelfbevrediging maakt. Probeer dit voor te zijn door het kind vragen te stellen of een opdracht te geven. Jonge kinderen kunt u ook iets in de handen geven, zoals een knuffel of een ander speeltje.

4. Zie ook 'Mishandelde kinderen' 483 over seksueel misbruik.

5.2.5 Een 'te oude' seksualiteit

In het voorafgaande is aangegeven welke seksuele instelling men bij kleuters en oudere kinderen kan verwachten. Soms komt het voor dat jonge kinderen een veel 'oudere' seksualiteit bezitten. In een aantal gevallen gaat het om kinderen die ook de lichamelijke kenmerken van pubers vertonen. Dan is er sprake van *pubertas praecox*. Als daar problemen uit voortvloeien, is aan te bevelen externe hulp in te schakelen van bureau jeugdzorg. Bij kinderen die een seksuele gerichtheid hebben die niet bij hun leeftijd past, is het volgende aan te bevelen:

1. Omdat klasgenoten hierdoor in verwarring zullen raken en ouders zich er ook mee gaan bemoeien, is het van belang er iets aan te doen. Bekijk of het mogelijk is dit met de ouders te bespreken. Soms zijn het gedragingen die een kind van ouders en/of oudere broers of zussen overneemt. Deze huisgenoten uiten zich dan (te) vrij. Bekijk of het mogelijk is dat men thuis wat minder nadrukkelijk seksuele gevoelens uit. Het moet geen taboe worden, maar de gerichtheid op seksualiteit zou wat moeten verminderen;
2. Ook komt het voor dat deze voorsprong in de ontwikkeling te maken heeft met seksuele problemen van de ouders. Sommige ouders uiten zich daarover, zodat het kind daar ook mee geconfronteerd wordt. Als de ouders zich in die richting uitlaten of als het kind daarover spreekt, kunt u de ouders adviseren specialistische hulp in te schakelen;
3. Bij oudere kinderen is aan te bevelen hier rustig over te spreken. Probeer het kind in een gesprek uit te leggen dat het misschien wat verder is dan anderen op dat gebied en dat klasgenoten daar nog niet aan toe zijn. Vraag het kind zich er wat minder over te uiten. Spreek met het kind af dat u dit een week zult aanzien en er na schooltijd met het kind over zult praten. Spreek een datum af. Vooral dit laatste is voor veel kinderen een stok achter de deur. Als het die week goed gaat, is het van belang dat uitgebreid te zeggen en het kind te prijzen of eventueel te belonen. Probeer zo concreet mogelijk en aan de hand van voorbeelden uit te leggen wat u van het kind verlangt.

Slotopmerkingen

Binnen de schoolsituatie is aan dit gedrag niet erg

veel te doen. Dat is te betreuren omdat het ten diepste toch om een ernstig probleem gaat, want kinderen met dit gedrag slaan over het algemeen belangrijke fasen in hun ontwikkeling over. U hebt als school de mogelijkheid de seksuele belevingen van de basisschoolleeftijd aan de orde te stellen als u in de vorm van een methode daaraan aandacht besteedt. Het kind kan dan overgeslagen fasen inhalen doordat u er in uw groep aandacht aan besteedt.

Seksueel misbruik

Denk bij een 'te oude' seksualiteit ook aan de mogelijkheid dat het kind seksueel wordt misbruikt. Zie daarover 'Mishandelde kinderen' 483 en verder.

5.2.6 Ongewenste intimiteiten

Het is van belang hier van meet af aan streng tegen op te treden, opdat het kind weet dat het gedrag absoluut niet wordt getolereerd en andere kinderen zich niet bedreigd hoeven te voelen. Houd een individueel gesprek met het kind en maak het duidelijk dat u het gedrag niet accepteert. Spreek af dat u de komende week extra op het kind zult letten en zult ingrijpen als het kind dingen doet die anderen niet willen. Noem deze dingen concreet. Spreek na die week weer met het kind, en prijs het als het goed is gegaan. Andere mogelijke begeleidingsinhouden:

1. In elk geval de uitingen van het kind met de ouders bespreken en hen duidelijk maken dat u dat op geen enkele manier accepteert;
2. Andere kinderen laten zeggen dat ze het niet op prijs stellen. Dat is van belang voor de assertiviteit van die kinderen;
3. Eventueel een beloningensysteem;
4. Soms zijn er achterliggende problemen zoals aandacht trekken (zie het orthobeeld 'Aandacht trekken' of Compendium: 'Dwanghandelingen');
5. Consequent ingrijpen, verbieden en verhinderen is zeer belangrijk;
6. Soms gaat het om kinderen die niet in staat zijn op een meer aangepaste manier contacten te leggen met klas-/groepsgenoten. Het ontbreekt hen aan sociale vaardigheden. Leer het kind deze vaardigheden. Vooral contact leggen is voor een aantal kinderen van

belang. Zie daarvoor het orthobeeld 'Sociale ontwikkeling'.

5.2.7 Oversekst

Sommige kinderen zijn zo gericht op seksualiteit dat ze zich eenzijdig ontwikkelen. Achtergronden daarvan kunnen zijn: vluchtgedrag, een omgeving met veel uitingen van seksualiteit, aanleg, etcetera. Soms zijn kinderen zo bang voor de realiteit of missen ze zoveel vaardigheden die nodig zijn om contacten te kunnen leggen met de realiteit, dat ze in seksualiteit vluchten. Ze kunnen zich dan niet richten op andere dingen. In de begeleiding dient dit laatste centraal te staan. Dat betekent dat u moet proberen het kind te richten op andere dingen. Bekijk of het mogelijk is dat het een andere interesse ontwikkelt. Sommige kleuters hebben voorkeuren voor bepaalde activiteiten of zijn geïnteresseerd in bepaalde onderwerpen. Buit dat uit. Als een kleuter op een bepaald moment aangeeft paarden leuk te vinden, is aan te bevelen te stimuleren dat dat tot een hobby wordt uitgebouwd. Leg dan gedurende bijvoorbeeld twee weken iedere dag de nadruk op paarden. Laat het kind een eigen paardenplakboek maken, met wereldspel een renbaan spelen, een paard knutselen. Bij oudere kinderen kan rekenen een hobby worden of een andere activiteit. Zorg ervoor dat het kind er veel plezier aan beleeft en er ook veel positieve belangstelling van klasgenoten door ontvangt. Andere vormen van het richten van de gedachten van het kind op andere zaken zijn:

- zorgen dat het kind bezig is met onderwijsactiviteiten. Houd het kind extra in de gaten en zorg ervoor dat het bezig blijft;
- ervoor zorgen dat het kind een vaste klus of een bepaalde verantwoordelijkheid krijgt in de groep/school. Er zijn ook kinderen die vanuit een tekort aan zelfvertrouwen vluchten in seksualiteit. Raadpleeg het alfabetblad 'Aandacht trekken'. Soms raken kinderen oversekst doordat ze in een milieu met veel uitingen van seksualiteit opgroeien. Vaak is dat niet bespreekbaar met de ouders, maar ga in elk geval op huisbezoek en leg uit dat de gerichtheid van het kind op seksualiteit veel aandacht voor het onderwijs wegneemt. Kijk dan op welke manieren de seksuele uitingen

thuis wat kunnen worden verminderd. Bekijk ook of het met oudere kinderen mogelijk is hierover een gesprek te hebben. Sommige kinderen weten zelf niet dat ze zo eenzijdig functioneren.

5.2.8 Geslachtsverwarring

Onzekerheid, onrust en te veel bezig zijn met seksualiteit kunnen voortkomen uit een verwarring in de geslachtsidentiteit. Het kind weet dan niet of het een jongen of een meisje is. Hoewel er vanuit de gedachte van de rol doorbreking

Nieuw Nieuw
4 mei 2006

Jongens (11) betasten meisje (14)

Twee 11-jarige jongetjes zijn in een zwembad in een Utrecht aangehouden omdat ze een 14-jarig meisje betastten. Het meisje ging naar de badmeester, die op zijn beurt de politie belde. De politie heeft in overleg met de ouders een passende straf bedacht.

Nog meer gezelligheid in een zwembad in Nieuwegein. Daar kregen vier tieners een zwembadverbod van twee jaar voor het vernielen van een bewakingscamera. Tegen de knapen is proces-verbaal opgemaakt.

veel is in te brengen tegen het benadrukken van het jongen-of-meisje-zijn, is het bij kinderen met geslachtsverwarring toch wel van belang hier enige tijd aandacht aan te schenken. Dat kan op de volgende manieren:

- Eerst mogen de jongens naar buiten. Eén kind mag ze stuk voor stuk aanwijzen en zeggen: 'Jij bent een jongen.' Dat gebeurt ook met de meisjes. Op die manier hoort het kind of het een jongen of een meisje is. Deze benadering is voor kinderen met geslachtsverwarring van belang. Zoek dan ook gedurende drie weken à een maand naar mogelijkheden waarbij een klasgenoot het geslacht van het kind noemt. Doe in die periode van ongeveer een maand activiteiten van dit type. Andere mogelijke activiteiten zijn:

- jongens en meisjes tellen;
- praten over jongens-/meisjes-w.c.;
- praten over de aantallen jongens/meisjes in huis. Oudere kinderen kunt u verwerkingen laten maken op losse vellen papier waarop u hebt gekopieerd: Soms is er sprake van een ernstige geslachtsverwarring die gepaard gaat met algemene onzekerheid of een gebrek aan eigen identiteit. Schakel in dat geval externe deskundigen in. Raadpleeg eventueel ook het orthobeeld 'Faalangstige kinderen', waarin het zelfvertrouwen centraal staat.

5.2.9. Toename van een oversekste sfeer

In de afgelopen jaren zijn er steeds meer situaties waarbij de sfeer van oversektheid problematisch is geworden. Er zijn groepen 7 en 8 in Nederland waarin er een problematische situatie is ontstaan en kinderen vrijwel voortdurend seksueel getinte opmerkingen makken, alles dubbelzinnig interpreteren, ordinaire gebaren maken en andere kinderen verbaal, fysiek of via de computers (MSN) lastig vallen.

Naam:vak:

Geslacht: m/v

Die sfeer kan dermate ernstig zijn dat het het leerrendement vermindert. In dat geval is er een gesprek met de ouders van die groep nodig. In dat gesprek moet u de ouders wijzen op hun verantwoordelijkheid. Steeds meer scholen besteden (in de bovenbouw) gerichte aandacht aan de begeleiding van de seksuele ontwikkeling. U geeft in dat gesprek met die oudergroep aan welke aandacht u er wel of niet aan schenkt en u geeft de grenzen van de school aan. Daarnaast legt u uit dat de huidige sfeer nadelig is voor het onderwijsrendement. U vraagt de ouders hulp bij het beperken van deze seksuele uitingen. De sfeer moet weer neutraal worden en niet voortdurend seksueel getint. U geeft dan ook de grenzen aan en u stelt dat als kinderen de grenzen overtreden u tot schorsing en verwijdering over zult gaan. Vaak zal het zo zijn dat de ouders van

de aanstekers niet op zo'n gezamenlijke ouderavond komen, maar die ouders zult u dan voor een individueel gesprek uit moeten nodigen. In die gevallen is het belangrijk dat u het desbetreffende kind ook mee laat komen en de grenzen van de school aangeeft.

Dat betekent dat u duidelijke grenzen gaat stellen. U kunt nog overwegen om de kinderen die het intensiefste met die seksuele ontwikkeling bezig zijn het eenmaal per week in een klein kringgesprek met u te laten hebben over die seksuele belevingen, zodat ze in elk geval de mogelijkheid krijgen om zich te uiten. Als dat allemaal niet lukt, zult u de aangekondigde sancties daadwerkelijk uit moeten voeren.

Het komt steeds meer voor dat kinderen elkaar via MSN bedreigen. U moet de kinderen en de ouders duidelijk maken dat er dan slechts één weg is en dat is *het melden bij de politie!*

5.2.10 Seksueel weerbaar

Regelmatig kan men in de media lezen over kinderlokken en nog vaker komen kinderen met cyberlokken in aanraking. Het is belangrijk kinderen op het gevaar te wijzen dat er in de echte en cybersamenleving op de loer ligt. Het is belangrijk met de ouders af te spreken of u daar op school ook aandacht aan moet schenken. Iemand moet het doen. Als de ouders vinden dat u er ook aandacht aan moet besteden dan is het belangrijk kinderen te leren nooit met iemand mee te gaan die je niet kent, ook al doet die nog zo vriendelijk. Soms komt het voor dat kinderlokken juist de omgeving van de school opzoeken en dan moet u als school wel wat. U moet het in elk geval melden bij de politie. Leg kinderen uit dat er mensen (vooral mannen) zijn die je niet kent en die je iets lekkers willen geven. Leer de kinderen dat nooit aan te nemen. Soms vragen kinderlokken om hulp of om ergens mee naar toe te gaan.

Leer kinderen dat ze pas met iemand mee mogen gaan als ze het aan hun ouders hebben gevraagd. Bespreek duidelijk wie precies 'vreemden' zijn. Leer ook wie de 'vertrouwden' zijn. Maar leer kinderen dat ze, voordat ze met die vertrouwden meegaan dat ze ALTIJD eerst toestemming aan hun ouders moeten vragen, hoe aardig zo iemand ook is. Op school mag je ook altijd je ouders bellen om te vragen of het goed is dat je met die vertrouwde meegaat. Als je je ouders niet te pakken kunt krijgen, kun je het ook aan je juf/meester/meneer vragen.

Laat kinderen ook verdachte situaties te herkennen. Verdacht is als je zomaar iets krijgt of als jij wel iets krijgt en de anderen niet. Daar zit vaak meer achter. Ook als je mee moet naar een bepaalde lege ruimte is dat verdacht. Doe dat niet en meld je het je ouders of je juf/meester/meneer. Kom ook nooit te dicht bij een vreemde als die je vanuit de auto de weg vraagt.

Leer ze nee te zeggen en oefen dat ook duidelijk met de kinderen. Leer de kinderen hard te schreeuwen als er echt wat gaat gebeuren.

Sex op de tv

Kinderen zien op steeds jongere leeftijd seks op de tv.

Daarbij gaat het niet alleen om "onschuldig" bloot, maar ook om seksuele handelingen en vaak ook om geweld bij die seksuele handelingen. Kinderen kunnen al op jonge leeftijd gehersenspoeld zijn t.a.v. de verhoudingen binnen seksuele handelingen. Vrouwen zijn vaak ondergeschikt en het gebruik van geweld lijkt normaal. Kinderen kopiëren wat ze regelmatig zien en waar sommige ouders nooit met hen over praten. Steeds meer kinderen vanaf 11 jaar zijn al seksueel actief. Aanvankelijk gaat het er alleen om te zien hoe anderen er naakt uitzien, maar het op jonge leeftijd seksuele handelingen uitvoeren lijkt steeds normaler te worden. Kinderen kijken om zich heen en zien een versekste samenleving waarin iedereen daar mee bezig is en dan zal het wel normaal zijn. Daarbij gaat het in de beeldvorming niet om liefdevolle seks, maar louter om genot en geen uiting van liefde.

Schoolbeleid

Bepaal in hoeverre u op school aandacht besteedt aan seksuele vorming en relaties. Vanuit de overheid is er een wens om op school aandacht te besteden aan de seksuele vorming en de relatievorming. Daarbij kunnen de volgen inhouden aan de orde komen;

- geboorte
- baby
- zwanger worden
- aids
- soa's
- voorplanting
- lichamelijk contact
- zoenen
- vormen van seksueel contact
- schaamtegevoel
- verliefdheid
- seksuele voorkeuren
- lichamelijke ontwikkeling
- neen-zeggen
- respecteren van het neen en de grenzen van de ander
- seks in de media

Bepaal met elkaar welke thema's u behandelt, m.a.w. hoever wilt u hierin gaan en hoe overlegt u daarover met de ouders.

Seksuele intimidaties

Vanaf 1 oktober 1994 heeft de school de plicht kinderen en personeel tegen seksuele intimidatie te beschermen. Het is belangrijk om te bekijken hoe u daar invulling aangeeft. Is de vertrouwenspersoon voldoende bekend bij iedereen?

Homofobie

Bij sommige kinderen ontstaat al vanaf zeer jonge leeftijd een angst voor homo's of zelfs een haat. Discrimineren is verboden in Nederland en het is belangrijk dat u daar toch op reageert en uitlegt dat dat niets met pedofilie of kinderlokkerij te maken heeft. Bespreek eventueel bekende figuren die zich manifesteren als homo/lesbienne zoals schrijvers Carry Slee) of mensen die de kinderen kennen van de tv. Het is op-

vallend dat het woord homo door veel kinderen als een scheldwoord wordt gebruikt of gebruikt wordt bij het pesten.

6. Ouderadvisering

Zie uit Tips voor thuis pagina 192.

7. Verder lezen/websites

www.seksuelevorming.nl met een overzicht van bruikbare websites. Zie bronnen en dan: websites
Veel GGD's hebben de beschikking over informatie. bijv. tel: 030-6086086

Zie ook:

- *Verliefd op internet* over het internetgedrag van pubers o.a. over de gevaren van de seksueel geaarde contacten op het internet van J. Pardoën en R. Pijpers, uitgegeven bij SWP Amsterdam;
- *Mijn kind online* van J. Pardoën en R. Pijpers, SWP-uitgeverij Amsterdam, ook geschikt voor leerkrachten.

Maatwerk

Vaak hebben kinderen met de kenmerken van dit orthobeeld ook nog allerlei andere vormen van gedragsproblemen. Er kunnen achter dit type probleemgedrag weer andere beelden schuilgaan. In dat geval is het belangrijk om die andere beelden erbij te betrekken. Soms blijkt het bij een bepaald orthobeeld eigenlijk om een ander soort probleem te gaan. Zie over deze vorm van maatwerk pagina 21- 40.

Opgelet

De inhoud van deze orthotheek is ontwikkeld voor het gebruik door LEERKRACHTEN in gewoon en speciaal basisonderwijs. (sbo) Soms heeft een ingezette begeleiding te weinig effect en zijn de gedragsveranderingen niet waarneembaar. In dat geval is het raadzaam externe deskundigen in te schakelen, zoals orthopedagogen of psychologen van een schoolbegeleidingsinstituut of van instanties waar de ouders contact mee hebben. Bespreek het beperkte effect met de ouders en overleg wat er nu gedaan gaat worden. Stel ook de vraag of deze school het meest geschikt is voor dit kind.